

TADEUSZ DZIERŻYKRAY-ROGALSKI, ELŻBIETA PROMIŃSKA

SPRAWOZDANIE Z BADAŃ ANTROPOLOGICZNYCH
W MAUZOLEUM EMIRA QURQUMASA W KAIRZE
W LATACH 1976 - 1981

Zespół architektoniczny emira Qurqumasa, znajdujący się we wschodniej części „miasta umarłych” w Kairze, powstał na przełomie XV i XVI wieku. Jego budowę zakończono w 1507 r., w okresie schyłku panowania Mameluków. Jest to kompleks monumentalnych budynków, składający się z rezydencji prywatnej (*kasr*), mauzoleum z kryptami zmarłych (*torba*), meczetu (*madrasa*) oraz klasztoru (*khanka*). Odkryto też system wodociągowy, kanalizacyjny, urządzenia młyńskie oraz zespoły kuchenne wraz z dużą ilością ceramiki użytkowej.

W 1971 r., decyzją egipskiego *Antiquities Organisation*, odbudowa, rekonstrukcja i opracowanie naukowe tego wspaniałego zabytku architektury zostały powierzone Polskiej Misji Badań nad Architekturą Islamu (*Polish Egyptian Group for Restoration of Islamic Monuments*), będącej w Egipcie przedstawicielstwem polskiego przedsiębiorstwa „Pracownie Konserwacji Zabytków”. Na podstawie porozumienia między tym przedsiębiorstwem i egipską Organizacją Starożytności, przy poparciu Polskiego Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze, kierowanego wówczas przez prof. Kazimierza Michałowskiego, jednocześnie z pracami rekonstrukcyjnymi przystąpiono do opracowań naukowych tego obiektu [Misiowski 1973, 1979].

Już na początku prac rekonstrukcyjnych odkryto pod posadzką mauzoleum 6 krypt, oznaczonych jako T1-T6, a następnie, na sąsiednich dziedzińcach, krypty oznaczone jako T7-T10 i T11-T14.

W marcu 1976 r. autorzy niniejszego sprawozdania przystąpili do badań szczątków kostnych znajdujących się w odkrytych kryptach. Były to pomieszczenia przykryte płytami z wapienia, ułożonymi równo z posadzką mauzoleum i dziedzińców. Pod płytami znajdował się dość głęboki szyb, umocniony po bokach blokami wapiennymi. Z jego dolnej części prowadziło wejście do właściwej krypty, umieszczone ok. 2 metry ponad jej dolnym poziomem. Od strony wnętrza krypty znajdował się występ kamienny, ułatwiający dostanie się do środka. Wysokie, półokrągłe sklepienia krypt i ich ściany były wyłożone gładko ociosa-

nymi blokami z żółtego wapienia. Dno (podłoga) było wysypane żółtym piaskiem. Sklepienia i ściany nie nosiły śladów żadnych zacieków ani zanieczyszczeń, również czysty i zupełnie suchy był piasek. W każdej z krypt, bezpośrednio na piasku były ułożone szkielety ludzkie z resztkami tkanin i całunów oraz wyposażenia osobistego. Wszystkie szkielety spoczywały na prawym boku, z twarzą skierowaną w stronę Mekki. Szkice oraz fotografie części szkieletów zostały wykonane w 1973 r. przez inż. Gołdę z Polskiej Misji Islamu PKZ [Nieduziak 1979]. Później krypty zostały splądrowane, a szkielety częściowo zniszczone, tak że przystępując do opracowania materiału kostnego w 1976 r. zastaliśmy w każdej z wymienionych krypt szkielety porzucane, bądź zgromadzone bezładnie pod ścianami. Utrudniło to w dużym stopniu opracowanie materiału. Również z tego powodu na duże trudności natrafia zidentyfikowanie szkieletu samego emira Qurqumasa.

Zachował się ciekawy opis historyka arabskiego Ibn Iyasa dotyczący tego pogrzebu. Odbył się on w dniu 23 Ramadan 1514 r. Uczestniczyło w nim wielu dostojników, w tym czterech kadich. Cały Kair oblekł się żałobą. Niesiono dary z chleba, daktyli i mięsa dla społeczeństwa. Na mury rzucano srebrne i złote monety. Przy Sabil Mumini do pogrzebu dołączył jadący konno sułtan Ghauri. Zsiadł on z konia i prowadził modlących się. Gdy przyniesiono marylę, nachylił się, aby ją pocałować i gorzko zapłakał. Po modlitwie sułtan pomógł nieść marylę. Na koniec orszak pogrzebowy wszedł do mauzoleum zbudowanego przez zmarłego na pustyni, w pobliżu zespołu sułtana Ashraf Inal. Zwłoki złożono w mauzoleum pod kopułą [Ibn Iyas 1945].

Na podstawie przytoczonego wyżej opisu, przystąpiliśmy do poszukiwania szczątków kostnych samego Qurqumasa. Według wszelkiego prawdopodobieństwa, do niego należy czaszka i kości z krypty T2, zbadanej przez nas w 1976 r. Są to kości mężczyzny w wieku około 60 lat. W krypcie tej nie było innych pochówków, poza szczątkami trojga małych dzieci (synowie, córki, dalsi krewni emira?). Cały materiał kostny z tej krypty wymaga jeszcze dalszego opracowania. W tym samym sezonie zbadaliśmy również szczątki kostne z krypt T4 i T5, natomiast dalsze prace na tym stanowisku, podjęliśmy w 1977 r. Były to krypty T14 oraz T13. W tej ostatniej zbadano szczegółowo szczątki kobiety, które uległy naturalnej mumifikacji [Dzierżykraj-Rogalski 1977]. Jest to zrozumiałe ze względu na klimat Kairu, jak i suchość samych pomieszczeń. Na niektórych zbadanych przez nas czaszkach również zachowały się części skóry i włosy. Odkryto także szkielety ze śladami zmian patologicznych: uszkodzeń mechanicznych (złamania, ślady ciosów szabli), a także osteomalacji i trądu. Wszystko to spowodowało podjęcie systematycznych i stałych badań antropologicznych w zespole architektonicznym Amir Al-Kabir Qurqumas w Kairze.

W porozumieniu z dyrektorem, dr. Tadeuszem Polakiem, prof.

T. Dzierżykraj-Rogalski w 1981 r. został włączony do Misji Badań nad Architekturą Islamu, której pracami w Kairze kieruje mgr inż. Jerzy Kania.

W ciągu dwóch kampanii badawczych, w styczniu i listopadzie 1981 r., zbadano dalsze krypty — T8 i T7, dokonując szczegółowych pomiarów i opisów znajdujących się tam szkieletów. W chwili obecnej jesteśmy już w stanie przedstawić wstępne wyniki naszych badań materiałów kostnych, dokonanych w latach 1976 - 1981. Dotyczą one bardzo ważnego zagadnienia, mianowicie wieku dożywania ludzi pochowanych w zespole grobowym Qurqumasa. Wyniki te są niepełne, gdyż prace na tym stanowisku potrwają zapewne jeszcze kilka lat, ale rzucają one ciekawe światło na tę na pewno ekskluzywną grupę, należącą do warstwy rządzącej z początku XVI w. i lat późniejszych.

Dotychczas brak wiadomości o kolejności zapełniania krypt. Zapewne w pierwszym rzędzie zmarłych chowano w mauzoleum pod kopułą, gdzie też były złożone zwłoki Qurqumasa. Są to krypty T1-T6. Zwraca uwagę fakt, że poza kryptą T2, zajmującą centralne miejsce i zawierającą najprawdopodobniej szczątki Qurqumasa, druga krypta centralna T5 również jest zapełniona tylko szkieletami mężczyzn. W krypcie T4 spoczywają natomiast tylko same stare kobiety. Być może był to harem emira, wymierający stopniowo, już po jego śmierci; mogły też to być jego krewne. Także w krypcie T8 znaleźliśmy tylko szkielety kobiet. Ta część grobowców (T7 do T10), znajdująca się w części zespołu dobudowanej później, musiała być zapełniana w późniejszych latach. Jednak ta segregacja nie musiała być regułą, o czym świadczą zmarli z krypt T7 i T13.

Na podstawie zbadanego dotychczas materiału obliczyliśmy średni wiek dożywania dla dorosłych mężczyzn i kobiet. Wynosi on dla 11 mężczyzn 52,5 lat ($SD=11,4$); jeden mężczyzna określony został jako „stary”. Średni wiek 24 kobiet wynosi 55,4 lat ($SD=14,8$); jedną kobietę określono jako „starą”.

Osobników młodocianych było dwóch — w wieku 18 - 20 lat. Dzieci stanowiły grupę 16 osób, w tym 7 — do 1 roku, pozostałe — od 3 do 14 lat.

Należy zaznaczyć, że średnie wieku dożywania podane wyżej są bardzo wysokie i świadczą o dobrych warunkach bytowych tej grupy. Jak już zaznaczyliśmy wyżej, była to z całą pewnością grupa uprzywilejowana, żyjąca zapewne w znacznie lepszych warunkach ekonomicznych, niż ogół społeczeństwa egipskiego w tym okresie. Świadczą też o tym resztki bardzo pięknych tkanin, zdobionych artystycznym haftem wykonanym złotymi i srebrnymi nićmi.

Dla porównania przytoczymy tu dane dotyczące innej populacji egipskiej z tego samego okresu. Jest to średniowieczna populacja aleksan-

dryjska z ementarzyska Kom El-Dikka w Aleksandrii, opracowana przez E. Promińską. Obliczyła ona średni wiek dożywania dla tej grupy, wynoszący dla 384 dorosłych mężczyzn 51,2 lata, zaś dla 300 dorosłych kobiet 42,5 lat. Dane te porównano z populacją współczesną z El Attarin w Aleksandrii, gdzie dla 3502 dorosłych mężczyzn wiek dożywania wynosił 54,2, zaś dla 1842 dorosłych kobiet — 54,9 lat [Promińska 1972]. Z porównania tego widać, że wiek w chwili śmierci badanej grupy z mauzoleum Qurqumasa zbliża się do miejskiej populacji współczesnej, żyjącej przecież w zupełnie innych warunkach niż populacja średnio-wieczna, a nawet — jeśli chodzi o wiek kobiet. — jest on wyższy. Potwierdza to nasze obserwacje o wyjątkowej sytuacji ekonomicznej grupy z mauzoleum Qurqumasa.

Zaznaczyliśmy wyżej, że jest to część dotychczas zbadanego materiału, ale należy przypuszczać, że dalsze badania na tym stanowisku nie zmienią w sposób zasadniczy tych wyników.

PISMIENICTWO

- Dzierżykray-Rogalski T., 1977, *Momie d'une femme du Mausolée Amir Al-Kabir Qurqumas au Caire*. *Africana Bull.*, 26, 113-139.
- Ibn Iyas, 1945, *Journal d'un Bourgeois du Caire* (tłum. G. Wiet). Le Caire.
- Misiorowski A., 1973, *Polish restoration work on the Al-Amir Al-Kabir Complex in Cairo*. *Africana Bull.*, 19, 9-30.
- Misiorowski A., 1979, *Mausoleum of Qurqumas, example of the architecture and building art of Mamlouk Period*. State Enterprise for the Conservation of Cultural Property. Inf. Centre, Warszawa (s. 1-87).
- Nieduziak I., 1979, *Les tombeaux du Mausolée de l'Emir Qurqumas dans la necropole Nord au Caire*. *Etudes et Travaux XI* (Warszawa), 22, 179-191.
- Promińska E., 1972, *Investigations on the population of Muslim Alexandria*. *Travaux du Centre d'Arch. Mediter. de l'Ac. Pol. des Sc.*, 12, 1-124.

*Pracownia Ekologii Człowieka i Paleopatologii
Pałac Kultury i Nauki, Warszawa*

A REPORT ON HUMAN SKELETAL REMAINS FROM THE MAUSOLEUM OF EMIR QURQUMAS IN CAIRO INVESTIGATED IN 1976-1981

by TADEUSZ DZIERŻYKRAY-ROGALSKI and ELŻBIETA PROMIŃSKA

The architectural complex of Qurqumas located in the eastern part of the "town of dead" at Cairo, has been constructed at the turn of 15th century (construction completed in 1507). From a number of crypts have been hitherto obtained 7 skeletons of infants (0 years of life), 9 of children aged 3 to 14 years, 2 of juveniles (18-20 yrs), 11 of adult males and 24 of adult females. All persons buried in crypts apparently belonged to the ruling class having thus the best for

their times living conditions. This fact is reflected in their life span. For adult males average age at death was 52.5 years, for adult females — 55.4. These averages are higher than for people buried at the Medieval cemetery of Kom-El-Dikka in Alexandria and similar to observed among present day Egyptian urban population. The report is a preliminary one, work upon skeletal material from Emir Qurqumas' mausoleum will continue.